

30 godina Kvadrata

U rujnu ove godine navršilo se 30 godina od izlaženja prvog broja Kvadrata. Nije naodmet reći jedinog ove vrste ikada pokrenutog u Hrvatskoj i k tomu najduge- vječnijeg časopisa koji se bavi kulturom devete umjetnosti.

Iako sam već povodom izlaženja tridesetog broja govorio o njegovim početci- ma, valjalo bi ukratko ponovno podsjetiti na neke činjenice. Prvi broj (u počet- ku strip-fanzin) Kvadrata predstavljen je na prvom Salonu hrvatskog stripa u Vinkovcima 1992. godine. Umjetnički direktor salona Krešimir Zimonić tada me upitao, pomalo u šali, zašto sam mu dao baš takvo ime, iako je dobro znao zašto. U povodu izlaženja toga, na brzinu sklepanog i fotokopiranog fanzina s naslovni- com u dvije boje u osjećkom dnevniku Glas Slavonije, Josip Horvat napisao je op- širan tekst pod naslovom *Upaljena je strip-šibica*. Svoj tekst završio je ovim riječi- ma: „Svjestan, dakle, velikog značenja tog pokušaja i važnosti njegove pojave na hrvatskoj strip-sceni i njegovih porođajnih boljki, ostajem pun optimizma (sada tako dobrodošlog) i nadam se da ovaj put neće sve ostati samo na entuzijazmu.”

Doduše, ipak je ostalo sve na entuzijazmu, ali Kvadrat je prebrodio svoje po- rođajne fanzinske muke i tijekom godina prerastao u pravi časopis čemu se, vjerujem, ni Josip nije nadao pišući spomenuti tekst prije 30 godina. A tko bi se normalan i mogao nadati da ćemo toliko dugo opstati na ovoj našoj nestabilnoj medijskoj sceni, pogotovo kada je strip u pitanju. Primjerice, spomenut ću samo da je toliko hvaljeni i popularni Plavi vjesnik objavljivao stripove nekih 13 godi- na, a uvijek i u svakoj prilici ga se, sasvim opravdano, spominje kao najvažniju tiskovinu u razvoju hrvatskog stripa. U početku su o Kvadratu, kao svojevrsnom fenomenu tadašnje zamrle izdavačke strip-scene, pisale brojne novine i časo- pi, a nakon te početne euforije nitko ga više ne spominje, i tako godinama. Da smo moji suradnici i ja gledali na hvale i panegirike, sigurno ne bismo daleko dogurali. Možda bismo dobili dodatni dašak vjetera u nesigurna jedra, a možda bi i potonuli ovjenčani varljivom slavom. Ali i bez njih smo nastavili kako smo naj- bolje mogli i znali punih trideset godina. A sada, nakon tri desetljeća opstanka, možemo se samo nadati da će se netko, možda povodom ove značajne obljetni- ce, sjetiti Kvadrata i posvetiti mu negdje koji redak.

Međutim, znali smo mi na samom početku da sve što se radi iz čiste ljubavi i uz male naklade vrlo kratko traje, zato smo nakon prvih petnaest brojeva samo- stalnog financiranja potražili i pronašli pomoć u Ministarstvu kulture. Netko je valjda u povjerenstvu prepoznao da se iza entuzijazma i ljubavi krije i nešto više i tako su nas podržali svih ovih godina. Bez financijske potpore ne bi ni Kvadrat dugo „plovio nemirnim vodama” izdavaštva i brzo bi se „utopio” poput niza dru- gih tiskovina koje su možda bile i bolje od nas. Zato se ovom prilikom moramo zahvaliti tim dobrim ljudima u povjerenstvu koji su se, doduše, mijenjali tijekom godina, ali je ipak među njima ostao netko tko je prepoznao da Kvadrat kao je- dinstven slučaj u hrvatskoj kulturi treba podržati.

Ovo je i prilika da se u ime svih svojih suradnika i u svoje ime zahvalim i našem izdavaču Ogranku Matice hrvatske u Bizovcu koji je stao iza nas već u početku kada još nije bilo potpore sa strane i bit će s nama, usprkos burnim i sušnim godinama, do kraja putovanja u avanturi zvanog Kvadrat.

S obzirom na obljetnicu, ove godine trebalo je izaći dva broja Kvadrata, ali zbog određenih objektivnih okolnosti i tehničkih problema, ipak smo se odlučili na dvobroj. Svejedno, naši čitatelji neće ovom odlukom biti zakinuti jer će u ovom dvobroju pronaći čak 24 raznovrsna i zanimljiva priloga iz čarobnog svijeta de- vete umjetnosti koje je pripremila niz domaćih i inozemnih suradnika. Vjerujem da ćemo kao i uvijek do sada biti zanimljivi i opravdati dugogodišnje povjerenje čitatelja.

I naposljetku, trebao bih još samo dodati da šibica upaljena prije 30 godina i da- lje gori istim plamom kao na početku i samo se možemo nadati da će taj plamen još potrajati.

Urednik

K A Z A L O

- 02 **Tonči Zonjić**
Između priča (strip)
- 06 **Darko Macan**
Walter Egg: 6x5 (strip)
- 08 **Marko Lovrić & Vjekoslav Đaniš**
Interview: Tonči Zonjić
- 30 **Midhat Ajanović Ajan**
Slika starosti u stripovima Paca Roce
- 38 **Graziano Frediani**
Topo Gigio - Uхватiti san za rep
- 42 **Živojin Tamburić**
Oscar Zarate: Život posvećen stripu
Ili: Stopama Huga Pratta
- 48 **Valerio Stivé**
Intervju: Igor Tuveri-Igort
- 54 **Facundo Vázquez**
Etičko, estetsko i uredničko putovanje
Alacka Sinnera
- 68 **Midhat Ajanović Ajan**
Alan Moore: Začetnik druge renesanse stripa
- 82 **Tomislav Čegir**
Diptih Attilija Micheluzzija
- 90 **Tihomir Mraović**
Mezieres - velemaistor svemirske opere
- 104 **Danijel Kuzmić**
Monsters - Barry Windsora-Smitha
- 112 **Salvador Vázquez de Parga, Ignacio Molina, Javier Coma**
Temat Jesús Blasco
- 132 **Joan Benavent**
Interview: Jesús Blasco
- 138 **Mato Pejić**
Alois Nebel u maglama Bijelog Potoka
- 142 **Midhat Ajanović Ajan**
In memoriam: Borivoj Dovniković Bordo
- 144 **Mladen Novaković**
In memoriam: Julio Radilović Jules
- 148 **Vjekoslav Đaniš**
In memoriam: Miroslav Cmok
- 150 **Iztok Sitar**
In memoriam: Kostja Gatnik
- 154 **Marko Fančović**
Temat: Saga o poručniku zvanom Blueberry
- 172 **Miljenko Horvatić**
Daisuke Igarashi - prikazi
- 182 **Charles-Louis Detournay**
Romain Renard i kompleksni svijet Melvillea
- 186 **Charles-Louis Detournay**
Interview: Romain Renard
- 191 **Igor Gajin**
Zašto strip još uvijek ne izumire?
- 194 **Danijel Kuzmić**
Apokalipsa - Knjiga otkrivenja Svetog Ivana

IMPRESSUM

KVADRAT

Časopis za strip, broj 45

Nakladnik

Ogranak Matice hrvatske u Bizovcu

Adresa uredništva

„Kvadrat“

Kardinala A. Stepinca 56, 31222 Bizovac

Tel: 098 9458695

e-mail: vjeko.djanis@gmail.com

www.mh.bizovac.hr

Urednik

Vjekoslav Đaniš

Ilustracija na naslovnoj strani

Tonči Zonjić

Lektura

Tajana Domanovac

Prijelom i tisak

GRAFIKA d.o.o., Osijek

Bizovac, studeni 2022.

Časopis je tiskan uz financijsku potporu Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske

PHOTO BY Mane Sergeyeva, Impress

Razgovor s Tončijem Zonjićem, hrvatskim strip autorom koji od 1914. godine živi i radi u Kanadi, svakako je jedan od onih koji je najduže nastajao ali je i opsegom najduži u Kvadratu. Prvih četrnaest pitanja putem e-maila Tončiju je poslao Marko Lovrić još 2015. godine i on je na njih relativno brzo odgovorio. Tada je, iz tko zna kojih razloga, došlo do prekida te sam tek početkom ove 2022. godine uspio nagovoriti Tončija za nastavak razgovora. Kada se netko profesionalno bavi stripom i zauzet je na brojnim projektima, nije nimalo čudno da teško nalazi vremena za puste razgovore o crtanju. Zato možemo shvatiti Tončija i dug vremenski okvir ovog razgovora. Ipak, uspjeli smo dogurati do kraja i vjerujem da će našim čitateljima biti vrlo zanimljivi detalji o radu ovog vrlo cijenjenog crtača kojeg naveliko hvale brojni kritičari pa i sami kolege stripaši. Stripovi koje je Zonjić crtao za niz američkih izdavača stekli su brojnu čitateljsku publiku i popularnost mu raste svakim novim projektom. Vjerujem da će vam ovaj razgovor biti zanimljiv jer se po mnogo čemu razlikuje od svih dosadašnjih razgovora s hrvatskim strip autorima i da ćete uživati čitajući ga.

TONČI ZONJIĆ

Prvih dvadeset godina crtanja

Razgovarali MARKO LOVRIĆ i VJEKOSLAV ĐANIŠ

■ Jedno klasično pitanje za početak: koji su bili tvoji prvi susreti sa stripom?

– Odrastao sam u ormaru punom stripova. Otac ih je od malih nogu čitao i skupljao, primarno Bonellijeve, i u sobi smo imali ormar pun brojeva Martija Misterije, Dylana Doga, Bleka, Taličnog Toma, Asterixa. Sve na hrpi – idealno da trogodišnjak sjedne među njih i upija naslovnice prije nego može čitati. Naučio sam čitati rano, ali su mi neke naslovnice utisnute u mozak puno prije toga. (“Projekt X”...)

Par godina kasnije, malo prije nego sam krenuo u osnovnu, bili smo u nekom dućanu – nemoguće da je u tom periodu bio strip dućan, u Zadru, ali – sjećam se da sam iskamčio da mi kupe Maurovićevu Seobu Hrvata, i nekoliko starih brojeva Comicona. Seoba Hrvata i Žeželjevo Tko je ukrao sunce su me puno više isprepadali, i imali puno veći efekt nego Ranxerox, koji je bio u istom broju. (Toliko o tome da nasilni stripovi kvare djecu.)

Stripovi su bili konstanta kroz cijelo djetinjstvo, i kupovalo se sve što je izlazilo na kioske, čega nije bila nikad neka gomila, tad. Čak i kratkotrajni Spiderman i Conan, koji nikome nisu bili dragi. S vese-

ljem se dočekalo ponovno objavljivanje Bonellija. Otac mi još uvijek ima police pune tih izdanja.

■ Svojedobno si bio spomenuo da si već s 15 godina počeo crtati stripove. Kako su izgledali ti prvi radovi? Što si tada volio crtati?

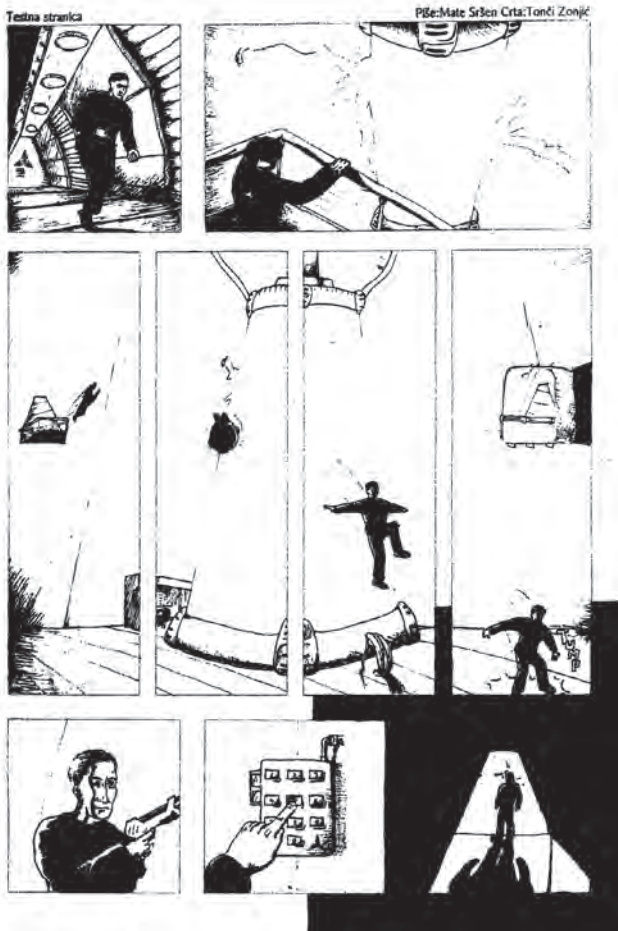
– Nisam – ovo je s Wikipedije? Jer je tamo kroz desetak izmjena došlo do igre gluhog telefona. Obično na ovo odgovorim da mi je trebalo dosta da uopće pokušam raditi ikakve stripove, ali to nije istina, jer imam barem dva dječja polu-pokušaja: dva kratka geg stripa iz 1997., nastalih nakon što sam u Berekinu vidio prilog o crtanju. Dva kadra svaki, direktno naliv-perom. I iz nekog perioda u osnovnoj, “test stranica” (službeni naslov), također nacrtana naliv-perom u okvirima isprintanima u wordu, prema prijateljevom scenariju. Sad kad gledam je prilično

ambiciozna stranica, ali nakon nje – ništa.

Crtaње je bilo konstanta, iako nikad nije postojala ideja da se time može baviti. Svakako nije nikad bilo u prvom planu. Ono čime sam se ozbiljno bavio, sve do srednje škole, je bilo programiranje. Crtaње nije čak bilo ni propisni hobi, nego samo zabavna sporedna aktivnost, pogotovo tijekom školskih sati. No nisam nikad bio prototipni strip fan/crtač, koji radi cijele svoje epizode Štrumfova ili Martija Misterije ili čega već u tim tekama.

■ S nekih 16 ili 17 godina ilustrirao si naslovnice jednog izdanja časopisa Futura. To je bio tvoj prvi profesionalni crtački angažman?

Jedna od ranih tabli

- To je prva službeno naručena i objavljena ilustracija... Iako se više ne sjećam točnih okolnosti kako je do toga došlo. To je bila 2001., tako da sam tad imao 15 godina.

■ Neću pretjerivati ako kažem da si već kao tinejdžer privlačio pažnju svojim talentom. Tihomir Tikulin je bio među onima koji su prvi primijetili tvoj talent i koji su te željeli potaknuti da se posvetiš stvaranju stripova. Međutim, tebe je tada više privlačilo dizajniranje video-igara?

- Online zajednica u kojoj sam u to vrijeme bio je naginjala više tome - video igrama i animaciji. Puno slikanja, skiciranja, proučavanja anatomije... iako na kraju ne mogu reći pretjerano korisnog. [2022:] Gledajući unazad, mislim da je taj okoliš zapravo bio iznimno kontraproduktivan što se tiče ikakvog koherentnog, konkretnog cilja. S jedne strane se vježbalo na svemu i svačemu, ali se često svelo na beskonačne skice i nazovi-studije u pripremi za... tko zna što. No bilo je dobro imati ikakav pristup ljudima sa sličnim interesima. Možda bi stvari bile drukčije da sam prvo vidio neki forum s više strip crtača.

Pred kraj srednje je postojala vrlo realna opcija da me presele u Texas da radim unutar novoformiranog studija za video igre i vizualni razvoj, no tad sam već bio počeo gubiti interes za tim smjerom. A i nisam nikad bio duboko u video igrama, više sam se tamo našao zbog ljudi koji su na njima radili.

Sve što sam radio je kroz forume i blogove dospijevalo do ljudi tu, koji su generalno reagirali sa "ako su skice ova-kve, kakvi će tek biti stripovi!" Kasnije, kad bih se predstavio ljudima, rekli bi: "a, ti si taj!" Što je bilo uznemirujuće. Očekivanja su svakako bila ogromna.

■ Spomenuo si kako se prekretnica dogodila 2000. godine, kada si prvi puta pročitao *Citate*, kolekciju stripova Edvina Biukovića i Darka Macana. To te natjeralo da se posvetiš stripovima?

- Citati su bili jako bitni, iako nije bilo filmskog trenutka gdje, potaknut albumom, sjedam za stol i izvlačim okvire za prvu tablu vlastitog stripa. No to je počelo kotrljati sve u drugom smjeru, i dobivati moment, u kombinaciji sa ostalim stvarima. Darko je tih godina pisao Quintalovu kolumnu, i bio je prisutan na news grupama, pa sam ga mogao parirati o Citatima, Grendelima, stripovima općenito.

Svejedno je put prema stripu bio skoro najzaobilazniji mogući kojim sam mogao ići, s obzirom da su mi bili pod nosom cijelo vrijeme.

■ Spomenuo si da je crtanje bilo konstanta u tvom životu. Pretpostavljam da je iz toga proizašla ljubav i želja da se počneš baviti ilustracijom?

- S neke četiri godine, dok sam bio u vrtiću, popodne bi nas sve slali spavati, nakon ručka. Kako sam apsolutno odbijao spavati, onda bi mene pustili da sjedim za malim

Naslovnica časopisa Futura, prva objavljena ilustracija

AFTER TOTH / 07

Studia Toth, gore i Sickles, dolje

stolom u hodniku i crtam. Ne znam što sam crtao, ali sam crtao. Možda je tamo počelo.

Kao što rekoh, bilo je uvijek prisutno, i nikad nije bilo analizirano. Bilo je jednostavno nešto što sam oduvijek radio.

■ **Edvin Biuković, Alex Toth, Paul Pope... Tko je sve utjecao na formiranje tvog izričaja? Ne mislim nužno na stripaše i ilustratore, već i likovne umjetnike općenito, zatim dizajnere, filmaše...?**

- Da ih samo nabrojim, popunilo bi cijeli časopis. A tu je i pitanje što se meni sviđalo, a što je realno utjecalo na moj rad... Ali zahvaljujući internetu sam skoro svaki dan vidao nešto novo, a i nešto staro. U istom danu bih otkrio da postoji Masamune Shirow i Joaquin Sorolla i Bryan Lee O'Malley. Nije bilo nikakvog filtera. Ne znam koliko toga se upilo, ali je izloženost samoj količini svakako imala utjecaja. Možda čak i negativnog, zbog količine opcija.

Eddy je bio među prvima koji su mi bili imenom bitni. Eddy, i par godina kasnije Paul Pope.

Paul Pope unatoč uzbuđljivoj baratanju kistom i imidžem, imao je solidan temelj u starim majstorima stripa - Tothu, Caniffu. S vremenom sam došao do tog zajedničkog nazivnika dobrog dijela crtača - Totha.

Trebalo je barem četiri-pet godina da počnem shvaćati koliko je Toth dobar. Ali čitajući stripove, i njegove ru-

kom pisane eseje koji su u tom trenu bili serijalizirani na internetu, sam naučio dosta. Taj cijeli pristup mi je imao smisla (kao i Edvinov). Zapravo, što sam manje pokušavao skinuti sam crtež, to su mi više govorili da liči na Totha. Radi se o načinu razmišljanja, više nego korištenju istih flomastera ili kompozicija.

Najbitniji utjecaj je ipak Edvin Biuković. Osnovni pristup mi je formiran proučavanjem njegovih stripova, i sve što je nacrtao mi je urezano u mozak. Mislim da bih *Grendele* ili *Human Target* mogao po sjećanju ponovno nacrtati. Jučer sam slušao intervju s Eddyjem u kojem priča o vlasti-

EDVIN BIUKOVIĆ 1969-1999

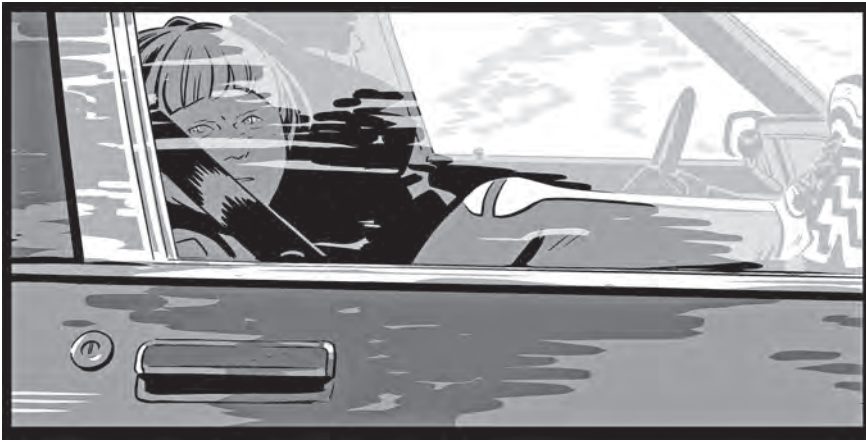
BP

Hommage Edvinu Biukoviću, 2015.

tom pristupu i bitnosti zanata, i više nego ikad mi je bilo žao što ga nisam mogao upoznati.

(O Edvinovom utjecaju sam napisao čak i tekst prije nekoliko godina, koji je bio predviđen za monografiju, i koji je doduše na engleskom, ali možda bude koristan oko ovog pitanja - https://drive.google.com/file/d/0B4ATsgw_qpNhN2R3OUM3TXILZHc/view?usp=sharing)

■ **Kao jedan od mogućih utjecaja ne spominješ Noela Sicklesa koji u svom serijalu *Scorchy Smith* prvi puta u stripu koristi tehniku *chiaroscuro*, a čiji je rad izvršio ogroman utjecaj na Canifa i Totha!?**

Digitalna upotreba sivih tonova

- Toth je u stripu odgovoran za populariziranje Sicklesa, pa sam i ja došao do toga tako. Sickles je upotrebu kista za teške sjene djelomično koristio iz čiste nužde: omogućilo je puno realističniji i atraktivniji crtež na vrlo kratkom roku dnevnih pasica, dok je s Caniffom dijelio studio. *Terry & the Pirates* je u tom periodu kao *Tintin* - čista linija, i dimenzija svjetla skoro ne postoji. Sickles je primarno ilustrator, i nakon nekih pet godina je ispucao interes i rekao zbogom stripu, Caniff je te metode vrlo uspješno primjenjivao idućih 40 godina. A bez Caniffa nema Pratta, Jijea, Micheluzzija, i još milijun ljudi. Tako da je to crta tradicije koju je teško propustiti čak uz minimalan interes. Ono što nitko od njih nije baš gurao u međuperiodu je dodavanje tonova sive - Sickles je koristio jedan, Roy Crane dva - za postizanje još impresivnijih rezultata u jednako kratkom roku. Kako meni šrafiranje nikad nije bilo zanimljivo, ovaj pristup je bio idealan, iako teško primjenjiv u sjevernoameričkom stripu. Sada je puno lakše jer su stranice većinom digitalne, i dodati još jedan sloj sa sjena u sivoj nije problem, no generalno je taj dio posla još uvijek dodijeljen koloristima (što je, uz rijetke iznimke, katastrofalna ideja) i dugo vremena je bio tehnički naporan: Sickles i Crane su imali specijalno tretirani papir na kojem su mogli koristiti kist i kemikalije i naslikati sive u jednom potezu, na istoj tabli. Dok nismo prešli na potpuno digitalnu produkciju, postići isti efekt je značilo dodatni komad papira, prosvjetljavanje, popunjavanje sjena crnom, skeniranje toga zasebno, spajanje u produkciji, modificiranje... i sve to najčešće u rukama zadnje osobe u lancu, koja najčešće ima najmanje iskustava i još kraći rok nego onaj s početnih dnevnih pasica. Osim alternativnih stripaša poput Daniela Clowesa, rijetkima se gnjavilo s tim načinom rada.

Danas koristim taj dodatni ton bez razmišljanja, jer je jednako lako kao koristiti crnu. I kako je kolor također u mojim rukama, znam da će biti integralni dio finalnog stripa.

■ U jednom trenutku upisuješ Akademiju likovnih umjetnosti u Zagrebu. Ondje ćeš s Josipom Sršenom i drugima formirati grupu „Rogato E“. Kako je došlo do toga? Tko je bio sve u toj grupi i kakvi su vam bili ciljevi?

- Josipa sam znao još iz osnovne škole u Opuzenu, tako da je to bilo puno prije. Kasnije, u Zagrebu, smo se više družili, unutar kruga još nekolicine prijatelja iz srednje, iako smo svi u tom trenu bili na različitim fakultetima. Svi smo voljeli strip kao zabavu, ali se osim mene u tom trenu nitko nije bavio crtanjem. Luka Milićević je doduše svoj „Brutalni strip“ smislio u srednjoj. A Stipo Sentić je, iako se ne bavi stripom, napravio prvi hrvatski 24-satni strip.

„Rogato E“ kao društvo je nastalo kad i prvi Pipci!, kad smo odlučili napraviti nešto,

bilo što, za nadolazeći CRŠ. Vidjeli smo neke fanzine, uključujući „Smeće“, i pomislili da možemo i mi barem tako nešto. Trebalo nam je neko ime, pa smo iskoristili logo također smišljen u srednjoj, tijekom sata hrvatskog jezika. Ostalo je bilo čista zabava.

■ „Rogato E“ će 2004. godine objaviti prvi broj fanzina Pipci. Što nam možeš reći o tome?

- Prvi broj Pipaka je napravljen vjerojatno unutar tjedan dana, ako ne preko jednog vikenda, netom prije CRŠ-a 2004. Smišljen, nacrtan, umnožen u fotokopirnici blizu studentskog doma, jedinoj u kojoj nitko nije prigovarao da imamo previše crne na stranicama. Tako da je i fotokopirnica Lamb bila bitan faktor bez kojih Pipaka ne bi bilo. Na kasnijim brojevima su nas čak pustili da sami baratamo sa strojevima, klamamo, režemo napuste. Do trećeg broja je sve skupa postajalo geometrijski ambicioznije, ali i sporije. Četvrti broj je već 18 godina u produkciji, što će reći da je pet godina bolji od Mausea.

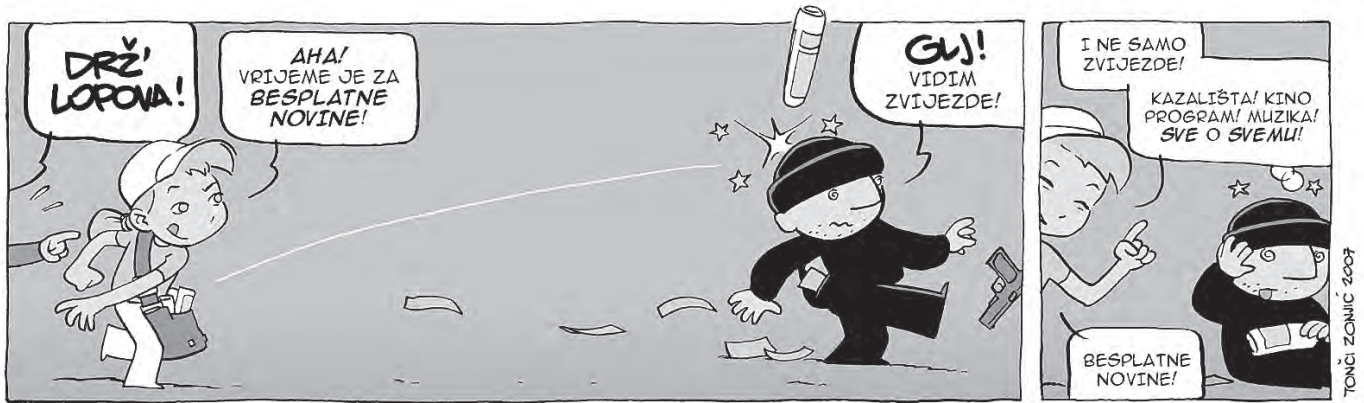
■ Shvaćam da ste fanzin radili iz zabave. No, jesu li Pipci trebali biti i nekakvo sredstvo kojim ćete svoje radove predstaviti nešto široj publici, poput današnjih web-stripova?

- Nisu. Baš nitko nije pomislio na to kao ikakvu odskočnu dasku za išta. I opet, nije postojao plan, niti radovi za predstaviti. A nije ni da je postojala publika za koju smo znali.

■ Prvi broj Pipaka objavljen je 2004. godine tijekom CRŠ-a i izazvao jako pozitivne reakcije. Je li to kod tebe zacementiralo odluku da se nastaviš dugoročno baviti stripom?

Pipci #4, neobjavljeno, 2014.

Jedna od strip pasica za časopis Gradski Puls, scenarij i crtež, 2007.

– Reakcija je zbilja bila pozitivna, jer je valjda djelovalo dovoljno koherentno i ambiciozno, bez obzira na nedostatak ikakvog dugoročnog (ni kratkoročnog) plana u svemu tome. Samo to da je nekome stalo da liči na nešto je dovoljno da se stvari istaknu, i tad i danas.

A da je išta zacementiralo, ne bih rekao. Rekao bi da je druga polovica 2021. najbliža ičemu takvom. U međuvremenu su stvari išle u vrlo raštrkanim smjerovima. Strip? Uvijek, rado. Kao neki mutni cilj je uvijek djelovao super. Ali opet, nije postojao ikakav put do ičega, slanje nekakvih probnih tabli, ništa.

■ **Kako je studij na Akademiji likovnih umjetnosti utjecao na tvoj rad i tvoj stil? Studirao si animaciju, zar ne?**

– Na stil je imao nula utjecaja, na rad skoro nula, osim u smislu da bi u retrospektivi bilo bolje da sam sjedio doma i crtao te dvije-tri godine. Tad mi nije padalo na pamet, npr. pitati Trenca išta o Yvesu Chalandu ili radu u Americi. Ali sam s druge strane dobivao stalnu potporu od Darka Kreča, koji je također predavao tamo.

Nakon srednje me tadašnji dekan Akademije sâm bio uputio na studij dizajna. Puno bolje za mene, na temelju onog što je vidio. Na prijemnom, na dizajnu, onda nisam prošao prijemni jer nisam prešao minimalan broj bodova na crtanju, što je bilo komično svima osim meni. Toliko o tome.

Par mjeseci kasnije sam imao druga dva prijemna, prošao oba, i izbor je bio između matematike na PMF-u i grafič-

kog dizajna na Grafičkom fakultetu. Upisao sam grafički, i godinu dana bio frustriran totalnim nedostatkom crtanja, osim precrtavanja nacрта na strojarstvu.

Ponovo gledajući Akademiju, gdje je slikarstvo uvijek bilo i ostalo predstavljeno kao nemoguće bez neke veze ili priprema za taj prijemni, i nakon iskustva s drugim prijemnim ne nešto što bi imalo smisla, animacija je djelovala manje nemoguće i kao mjesto gdje bi barem bilo jako puno crtanja. Moja predodžba je bila ono što sam vidio na internetu: svi koji se bave animacijom ili studiraju uvijek su stavljali beskonačne krokije, skice, aktove. Zvučalo je iscrpljujuće, ali korisno.

Animacija na akademiji nije bila to, i zbog toga što je bila spojena sa smjerom Novih Medija, puno više vremena smo proveli gledajući konceptualnu umjetnost i video instalacije nego animirajući. Crtanja je bilo manje od minimalno. Jedan akt tjedno. Nula brzog skiciranja, osim kad je jednog tjedna bio manjak velikog papira za akt. Zanatski animacijski dio koji smo prešli u dvije godine bi se dao sabiti u manje od dva tjedna. Od konkretnih stvari vjerojatno je najkorisniji bio semestar kiparstva. Bilo je drugih lekcija, ali ne o crtanju.

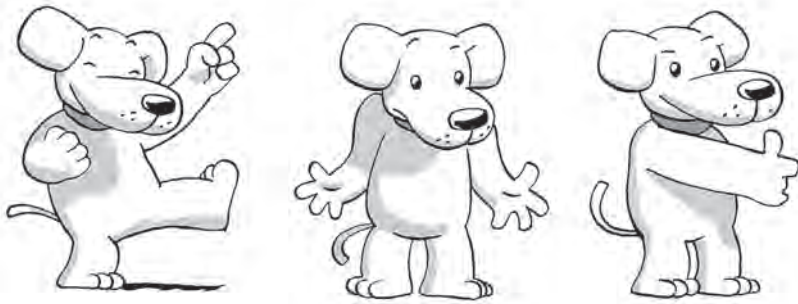
■ **Kako si stupio u kontakt s Darkom Macanom i je li on zaslužan za objavljivanje tvojih prvih profesionalnih stripova?**

– Nakon što sam došao u Zagreb 2004., malo direktnija suradnja, pokušaji da se smisli nešto na što bi se mogao primijeniti taj silni „potencijal“. Prvi strip je bio adaptacija stvarnog događaja u Afganistanu, koji je Macan adaptirao u scenarij, a ja u stranice, koje nisu bile dovoljno dobre za objavu, s čim se slažem. Nije bilo totalno neupotrebljivo, ali se nije poklapalo s ničijim očekivanjima.

■ **U to vrijeme radio si sve i svašta za razne časopise. Suradivao i sa Sudžukom i Solanovićem, crtao čak i reklamne stripove!?**

Naslovnice fanzina Pipici! #1-#3, samoizdano, 2004-2006.

Maskota Njuškalo, 2007.

– Prije, i paralelno sa stripovima i pokušajima stripa, su bili svi ostali poslovi: farbanje magazinskih ilustracija Gorana Sudžuke i stripova za Macana; crtanje storyboarda za reklamne agencije, što koristi iste tehnike kao stripovi. Ove stvari su vjerojatno imale više, i direktnijeg, utjecaja nego puno drugih stvari koje sam tad „proučavao“.

Sve skupa je išlo u puno rasutih smjerala jako dugo, iako je sve skupa zapravo bio period od možda 3-4 godine. Probe za Modru Lastu, za školske udžbenike, za ovaj ili onaj kolor. Zamjenjujući Boba, nacrtao sam dvije epizode Slatke, u stilu koji nema nikakve poveznice sa ‘službenim’ realističnim. 2005. sam za Endem sam nacrtao epizodu *Fista Cosmetica*. U besplatnom tjedniku *Gradski Puls* sam u nekom trenu radio strip pasice. Strip za proizvođača cementa. Radilo se što bi došlo za raditi, i kasnije su „profesionalni“ stripovi bili iduća stvar koja je došla, na sličan način.

■ **Tvoj prvi strip bio je edukativnog karaktera priča o ronjenju dugo je čekao na objavljivanje koje se dogodilo tek prošle godine ali pod malo čudnim okolnostima. Zašto je trajalo toliko dugo, nisi ga dovršio ili...?**

– Ironije li, taj strip je rijetka stvar koja je dovršena, i to kad je trebala biti dovršena. Naručitelj se predomislio oko objavljivanja, i to je bilo to. S jedne strane je strip zanimljivo vidjeti kao vremensku kapsulu, i jer pokazuje barem i tad potrebu da napravim svaki dio stranice, od olovke do upisivanja teksta (i izrade fonta za to), ali je konačna objava na kraju više kuriozitet, nego ikakvo Izgubljeno Djelo.

■ **Sljedeći zajednički projekt bio je konačno ono nešto – ambiciozno zamišljen serijal *Port Silver* koji ste počeli raditi 2006. godine i objavljivati u kratkim epizodama u četiri broja *Macanovog strip magazina Q*. Na žalost, ostao je nedovršen!?**

– *Port Silver* je druga ili treća inkarnacija stripa kojeg je originalno Edvin Biuković

trebao crtati. Prva verzija, koliko znam, je propala jer se tematski poklopila sa nekim stvarima u *Nathanu Neveru* i preklapila sa Eddyjevima drugim obavezama. Dok je došlo do mene, izmijenio se niz stvari, od glavnog lika do okoliša. Moj najveći doprinos je dodatak autocesta na nadvožnjacima koji jednostavno zaobilaze cijelu zemlju.

U svakom slučaju, nije se kretalo brzo; jer su bili prvi konkretni stripovi, veliki format, i izmišljanje i stvari u stranicama i kako napraviti stranice. Jedva godinu kasnije, rad na američkim stripovima je usporio stvari, i nisam bio sposoban raditi dvije stvari paralelno, pogotovo dok sam još bio na faksu.

(Pred)zadnja epizoda je bila raskadrirana i dijelom nacrtana, no čekala je ‘u ladici’ dovoljno dugo da se crtež skroz promijenio do 2012-13. Do tad nije bilo faksa, ali je bilo još više paralelnog rada i dodati treću stvar je bilo nemoguće. Pokušavao sam, ali nije išlo.

Kad se situacija malo raščistila, 2016., sam pitao Darka ima li smisla dovršiti i rekao je da ne, tako da je otad *Port Silver* službeno pokojni, iako je bio već odavno. Sad bih ga mogao nacrtati „kako treba“, ali bi to istovremeno bilo kretanje unazad bez dobrog razloga.

■ **Gledajući i danas *Port Silver*, čini mi se da je već tamo tvoj raskošan talent došao do izražaja. Recimo ona dvostruka tabla u posljednjoj epizodi je izvanredno maštovito montirana!?**

– Do te epizode su prošle neke početne nezgrapnosti oko rada na velikim tablama i zanimljivije vizualne ideje su bile moguće, barem za pokušati. Svaka stranica u toj epizodi ima nešto što prije nisam mogao izvesti. Iduća epizoda je gurala dalje, i bila je najduža do tad, ali osim prvih nekoliko tabli i raskadriravanja ostatak, nije dovršena. *Port Silver* je točno pola stripa. S jedne strane bi bilo zanimljivo vidjeti drugu polovicu sada, iako je zbilja tren za to prošao.

(Još jedan strip koji se tad nije dogodio: nastavak *Grendela*. Ali za razliku od *Port Silvera*, nije ni započet.)

■ **Iako si već malo prije spomenuo, ovdje bih naglasio da si uz rad na stripovima uradio veliki broj ilustracija. Recimo serija portreta za *Večernji list* i niz naslovnica za knjige u izdanju Šarenog dućana. Što bi od toga izdvojio?**

– Dio je, kao uvijek, bila stvar ikakvog prihoda od crtanja: od stripa se svakako nije moglo živjeti. Drugi dio je paralelni smjer same ilustracije, koji nije nikad

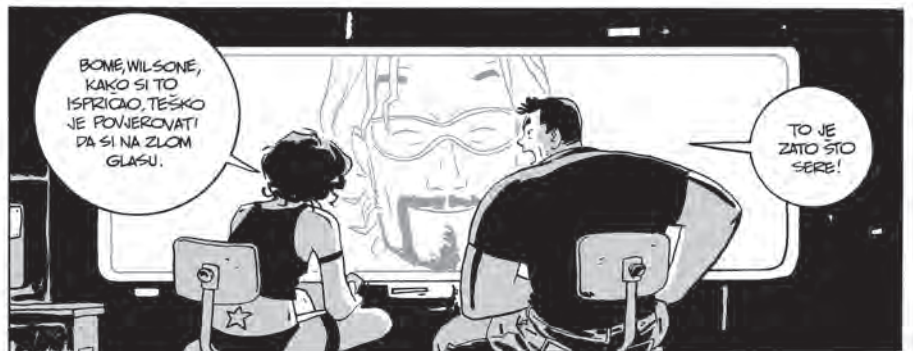
Zaroni! (scenarij Darko Macan) za Hrvatski Ronilački Savez

Port Silver #1, Q Strip 2006.

sjeo, ali je bio zanimljiv za istraživati u tom periodu. Svakako nisam očekivao da ću napraviti 199 (naravno ne 200) tjednih portreta za Večernji List, s obzirom da nisam nikad radio karikature ni portrete. Ali crtati je generalno značilo naučiti biti sposoban raditi bilo što u bilo kojem stilu. Tako da je s novinskim ilustracijama ili naslovnicama bilo lakše ljudima objasniti što radim kad bi pitali, ali da je vodilo igdje, nije. Eventualno je eliminiralo ilustraciju kao smjer za dalje, jer je bilo jasno da to nije to, da nisam ilustrator.

Prizor iz stripa Mono Johnson: Milijun

Port Silver, polutabla zadnje uradene epizode

■ Strip od 10 tabli *Mono Johnson: Milijun* koji nastaje u isto vrijeme kad i *Port Silver*, 2007. godine. Zanimljivo je da je to prvi duži strip za kojeg si sam pisao i scenarij!? Ne sjećam se je li on negdje objavljen?

- Prvi duži *realistični strip* - već su *Pipcima* bili stripovi te dužine, uključujući i scenarije koje sam pisao Josipu Sršenu.

Nije super znak da je i moja reakcija bila „zbilja, na kraju *Mono* nikad nije objavljen!” Ali jest: u Q stripu 21, kad se promijenio format na manji. *Mono* je gledajući unazad bio među najkonkretnijim stvarima što se tiče guranja u „pravom” smjeru, ali je bio i prva stvar koja je otpala u pokušaju paralelnog baratanja sa svima ostalim.

■ Te iste godine za tebe dolazi do velikog iskoraka, počinješ suradnju s inozemnim izdavačima. Točnije s Marvelom na serijalu *The Immortal Iron Fist*!?

- Idući svezak *Immortal Iron Fista* je kasnio i trebalo im je pet stranica - kroz *Matta Hollingswortha* koji je bio kolorist, sam dobio priliku napraviti dvije testne table, i bile su dovoljno jasne da ih objave. Nisam nikad prolazio kroz pregledavanja portfolija i slanje proba za „probiti se” tako da je prva stranica koju sam napravio i prva koja je objavljena. U idućoj epizodi sam onda dobio dvadesetak tabli, koje je tuširao netko drugi, s ciljem da više liče na *Davidu Aju*.

U isto doba su me na sličan način stavili na epizodu *Daredevila*, da popunim par stranica za *Michae*

Immortal Iron Fist #13, Marvel Comics, 2008.

la Larka, što je bilo još teže nego imitirati izgled Iron Fist tabli, jer je Lark još bliži fotorealizmu, ali su rezultati bili bolji. Taj period pamtim kao uzbuđljiv – radi se za Amerikance! – dobra plaća! – poznati scenaristi i likovi! – ali i kaotičan, sa scenarijima koje je trebalo dešifrirati i crtanjem na totalno drukčiji način – pod vrlo jasnim rokovima.

Rezultati su bili ni tu ni tamo, ali je sve skupa bilo dovoljno jasno i čitljivo da su me nakon toga i par kraćih stvari (kratka priča s Peterom Milliganom; kratka priča – dvije za DC) pitali da crtam serijal *Marvel Divas*, koji je bio napokon nešto što sam mogao crtati bez da pokušavam ličiti na tuđi crtež, ali koji je već prije početka izazvao incidente naslovom (originalni je bio ekvivalent nazvati strip „*Marvel Koke*“) i naslovnicom (u istom duhu, koju nisam ja radio) koju su napali na internetu.

■ Tvoj posljednji strip objavljen u Hrvatskoj izašao je 2008. godine u ediciji *Hrvatski Velikani*, a riječ je biografiji *Nikola Tesla* opet po Macanovom scenariju. Reci više o tom projektu!?

– Velikani su na kraju došli kao pokušaj broj dva da s Macanom napravim kolor strip – ili pokušaj broj pet, ovisno što se broji -- van toga što su mi neki kadrovi još uvijek dragi i što je sve skupa ispalo ok, nemam nekih priča oko samog stripa. Ci-

jeli projekt je bio odlična ideja, i to što je uopće postojao je kao i sve ostalo u tim krajevima, kombinacija čuda i upornosti. Šteta što nije sve skupa postalo nešto što je išlo godinama, jer bi bilo idealno mjesto i za nove stripaše, i za novu publiku.

Dizajn maskote i 3D ilustracija naslovnice antologije RAID. ONE, RAID Studio, 2017

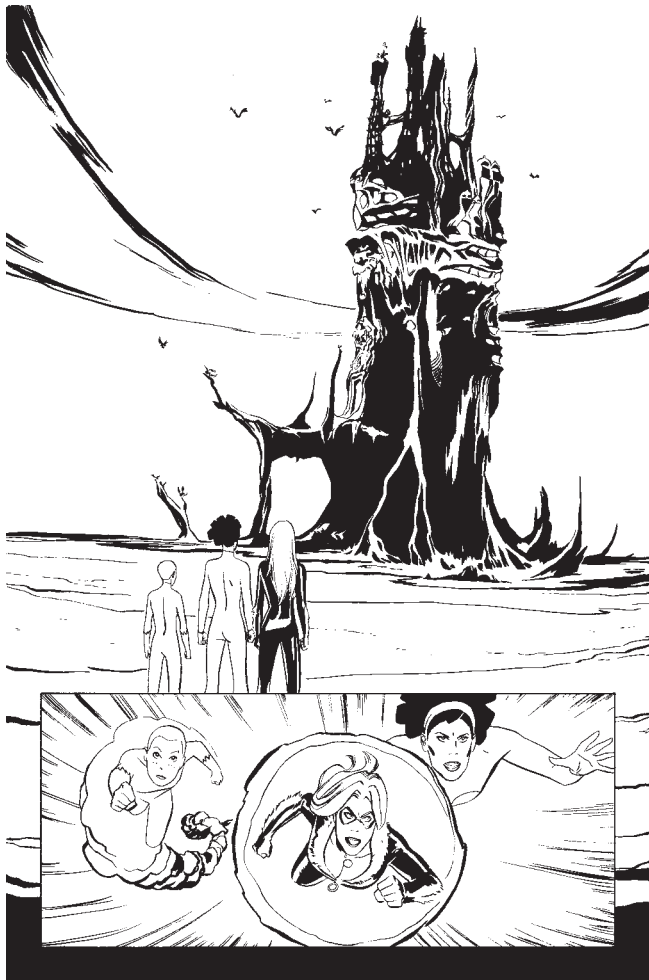

Hrvatski Velikani: Nikola Tesla, scenarij Darko Macan, Astoria, 2008.

■ Zašto si u stvari otišao u Ameriku, odnosno Kanadu? Zar nisi mogao stripove crtati i kod kuće u Hrvatskoj i slati izdavačima? Je li odlazak preko „Velike bare“ ipak dao neke prednosti za tvoju buduću karijeru?

– Preselio sam tek 2014., tako da sam dovoljno dugo radio iz Hrvatske... i nisam selio radi stripa, tako da nije bilo neke ogromne razlike tu, s „poslovne“ strane (osim što je u Hrvatskoj raditi strip za strano tržište jako dobro plaćen posao, dok ovdje rangira kao prilično bijedno plaćen posao za previše rada). Od svih ljudi s kojima sam radio u zadnjih petnaest godina, licem u lice sam upoznao samo Johna Arcudija, na jednoj večeri. Sve ostalo uvijek ide kroz e-mail, tako da je svejedno gdje sam.

Tu sam prvih par godina bio u zajedničkom studiju (RAID studio) sa grupom stripaša, što je bilo novo iskustvo, i bila je prigoda za promatrati kako to izgleda i funkcionira u sjevernoj Americi, iako Toronto na kraju ima tek nešto više strip crtača od Zagreba. Bilo kako bilo, naučio sam razne stvari, od kojih je jedna da apsolutno nemam taj mainstream sklop

- letjeti na konvencije svaki vikend, crtati razne likove na potpisivanjima, ići upoznavati urednike na partyjima nakon konvencija, pokušavati doći što više na ljestvici Marvela ili DC-ja.

No samim tim što sam dnevno bio u okolišu ljudi poput Francisa Manapula, koji je u DC-ju manje-više na samom vrhu, što se crtača tiče, bile su mi ponuđene neke stvari koje inače ne bi - „Francis odlazi, imaš li interesa preuzeti *Detective Comics*?” Ne, ali zapravo je vrlo prestižna prilika.

■ Od 2009. za Marvel radiš na nekoliko poznatih serijala, od *Daredevila* do *Supermana* i na nekim manje poznatima kao što je *Marvel Divas*. Svi ovi raznoliki

Tabla i prizori iz serijala *Marvel Divas*, *Marvel Comics*, 2009.

serijali kao da su bili svojevrsno testiranje za tebe. Kako si se uspio uklopiti u tu raznolikost gdje si morao slijediti određene klišeje i stilski oponašati određene crtače kako bi ostao prepoznatljiv čitateljima?

- U ranijim danima je sposobnost crtanja u različitim stilovima bilo nešto što je djelovalo kao dobra ideja ili vježba, iako sad djeluje puno manje korisno. U američkom stripu je čak kontraproduktivno, jer urednici ne znaju što si ako nisi u vrlo definiranoj stilskoj kategoriji, i računaju s onim što su vidjeli napravljeno do tad, da bi sljedeće moglo biti napravljeno što bliže tome. *Who is Jake Ellis*, na primjer, bi bio puno manje moguć unutar veće kompanije, jer je zahtijevalo da netko na temelju nečeg što sam radio do tad - *Marvel Divas*, *Heralds* - zamisli prilično drugačije napravljen strip.

No svakako ni tad nisam zamišljao neku karijeru stilskog kameleona. *Divas* su bili prvi strip gdje sam mogao bar krenuti od onog što sam ja mislio da taj scenarij zahtijeva - osim kolora, koji je sve zatrpao u teškim tonovima smeđe i bio suprotan od vedrog tona koji je bio u scenariju i svijetu tih likova. Tako da je to bilo puno više frustrirajuće nego prvi poslovi.

■ Kad već spominješ teške tonove kolora koji su dosta prisutni u većini američkih izdanja i doslovno guše crtež. Čemu koloriranje s tim nakaradnim i teškim bojama gdje svaki crtež gubi osobnost. Zašto se u svešćicama uglavnom preferira takav način bojanja pod svaku cijenu?

- „Američki” kolor je najčešće rezultat same strukture produkcije: kolorist je uvijek zadnja i najneiskusnija osoba u lancu, uz upisivača teksta najniže plaćena, i pod jednakim rokovima - najčešće se cijeli strip oboja u dvatri dana, ako ne i manje. Tako da je teško očekivati bolje rezultate, pogotovo kad izgleda da 90% publike ni ne primijeti, iako nama djeluje nemoguće. Bernet je godinama crtao *Jonah Hexa* i bio je neprepoznatljiv zbog užasnog kolora. Ali znam ljude koji i sami crtaju i kojima je taj uništen Bernet odličan, ne vide ništa čudno.

■ Čini mi se da je 2011. godina označila na određen način prekretnicu u tvojoj karijeri kada tvoj raskošni talent u punom sjaju dolazi do izražaja u serijalu *Who is Jake Ellis*. Kako je došlo do ovog projekta i što bi mogao reći o suradnji sa scenaristom Nathanom Edmondsonom?

- Taj strip je došao kao jednostranični prijedlog koji je bio odlično napisan, i uzeo sam ga, kao što inače funkcionira u stripu, u nadi da finalni scenarij neće biti užasan, jer je obično do tad prekasno, i rokovi i kalendari su zacrtani. Neki SF elementi na kraju nisu bili u scenariju, ali je svejedno bio solidan akcijski strip s puno prostora za inventivnost. Ellis je bio kombinacija nekoliko bitnih stvari: creator-owned, što će reći, u našem vlasništvu, i te otvorene ruke i kontrola svih vizualnih elemenata, od naslovnice i dizajna sveske, do crteža, kolora, upisa teksta.